

KUIDAS LUULETADA KEELEST?

Keele maitsest. Luuleantoloogia. Koostaja Mart Velsker. Idee autor ja kaaskoostaja Tõnu Tender. Tallinn: EKSA, 2018. 463 lk.

„Arvustajal on alati raske, ei suuda tema loojaga võistelda.” Nii algab iga arvustaja lugu, enamasti küll vaikselt ja omaette öelduna, sest arvustamise raskustest kõnelemine ei kuulu toimetajate-tellijate jaoks hea tooni juurde. Ei suuda arvustaja ammugi antoloogia koostajaga võistelda, kuna too on luuletusi kokku kogudes näinud ära ka igasugused piiritlemise, liigendamise jne võimalused ja variandid. Mõnikord on koostaja arvustajale halastanud, pannud tekstid lihtsalt ajalisse järjekorda või jätnud oma teadmised ja põhimõtted välja ütlemata. Selle antoloogia tegija Mart Velsker on ise kriitik ja uurija. Tema nii ei tee. Ta on suurema osa kriitiku tööst ära teinud (vt lk 429–439). Mida ma siis pean tegema? Ma vestlen Velskriaga.

Velsker jagab luule kõigepealt hääleks ja kirjaks (lk 429). Ja leiab, et eesti luules on mingi murranguhetk Betti Alveri luules (siis 1930. aastatel), seal alates saab hoogu üleminek arusaamale, et luuletaja just nimelt kirjutab. Kirjutamine hakkab elama iseseisvat elu, kuni saavad iseseisvaks ka kirjavahemärgid paberil.

Siin ma sattusin segadusse. Kõigepealt, luule on mu arvates alati hääle. Ilma hääleta ei ole näiteks alliteratsiooni, korrastatud värsimõõtu või värsi organiseerimisel nii olulisi välteid lihtsalt olemas. Teiseks, mu jaoks on luules oluline vahe kahe hääle, lauluhääle ja kõnehääle vahel. Ja kolmandaks, ma usun, et Velskri mõte käib keeleteema-

lise luule kohta. Sest üldiselt minu silmad sellist tendentsi eesti luuleloos ei näe. Pigem paistab seal kaks hoovust. Põhjas, eesti luule all, on pidevalt hääle, ennekõike lauluhääle, ja pinnal käib kirja ja hääle, kõne ja laulu vaheldumine.

Kindlasti oli XIX sajandi eesti luule ennekõike lauluhääle. Samamoodi kõneleb luulest ka näiteks 1920. aastate algul Henrik Visnapuu, kelle jaoks luule on viiulil leitud viisid. Samas, luule muutub just sel ajal. Silbilis-rõhuline ja ka rõhuline luule sobis hästi *Liedertafel*'iks ja sobib ka tänapäeva rokiks (kas või Ernst Enno Ruja lauludes). Ekspressionistlik vabarütmiline, vahelduva meetrumiga luule ei ole enam sel viisil lauldav. Sellest saab mõnikord džäss, aga mõnikord tuleb piirduda kõnega. Ja päris vabavärs on küll väga hästi öeldav, kuid veel halvemini lauldav. Lisaks sõnad. Kuidas laulda nt Barbarust: „3 (kolm) 7 (seitse) 2 (kaks), / oo, – see propeller + tiib, – / lend – õgujoon”. Ehk räppides?

Agas see aeg saab vaikselt otsa. 1930. aastatel minnakse tagasi vana hea lauldava luule juurde, et 1960. aastatel kõnelemise või kirjutamise juurde tulla (Kross, Rummo) ja 1970-ndatel taas tagasi minna (Üdi, Runnel). Alles 1990. aastatel saab mu arust laulu asemel eesti luule põhipõhjaks kirjutus. Lisaks tundub mulle, et kogu sellel vaheldumisel on mingi seos tunnete ja mõistuse igivana dihhotoomiaga. Seesama Alver oleks hästi lauldav, aga lauldud teda peaaegu ei ole (vaid Põhja Konn, muuseas Mart Velskri abiga). Tunded laulavad, mõistus kirjutab.

Siis toob Velsker sisse kolmanda luuleviisi, milles tõeline tähenduslik maailm on hoopis keeletu (lk 431). Maa-

ilm, milles kasutatakse sõnu, aga püütakse samas nendest lahti saada. Velsker seob selle müstilise luulega (täpsemalt Ennoga). Mu jaoks on asjad nii, aga lisaks veidi teisiti. Vaikusel on palju olemisviise ja palju rolle, alates vaikusekohadest (raamatukogu), rituaalidest (leinaninut), üle sotsiaalse staatuse märgi (laps räägib siis...), kuni keelelise ehk suhtleva vaikuseni välja. Keelest ei saa põhimõtteliselt rääkida ilma vaikuseta. Luule on mu jaoks alati kooslus keelest/häälest ja vaikusel. Vaikus (NB! mitte üksnes paus, vaid ka nt vaikus, mida väljendab tühi paberipind kirjapandud luuletuse ümber) on luule olemuslik omadus. Aga selle kõrval on oluline ka keeletuse teine variant. Selles on hää, aga puudub tähendus. On vaid kasutus, pragmaatika. Selle üks näide on onomatopoeetiline luule, teine nt häälutus või muu sarnane luule. Ja on ka kolmas variant: keelevõimetus, mis tahab, aga ei suuda anda edasi seda, mida luuletaja tahaks, olgu tema eripärast siseilma või muutunud maad ja ilma.

Edasi käsitleb Velsker keelest luuletamise perioode ja tüüpe. Ta toob välja kolme tüüpi tekstid: luuletused, milles keel on rahvusliku ideoloogilise võitluse objekt ja relv; „luuletused, kus mõeldakse keele üle” ja luule, milles tekst kasvab välja keelest ehk keeleluule (lk 432). Ja lisab ajajärgud, mis neile tüüpidele üsna täpselt vastavad: alguses on luule keelest rahvuslikus võtmes, siis muudmoodi mõtlemine keelest ja lõpuks elu keele juhtimisel. See on üldistusena vägagi usutatav. Raamatus ei ole luuletused siiski niimoodi liigitatud, vaid teemad kaupa. Ja antoloogia läheb keskelt pooleks.

Alguses on muidugi Kristian Jaak ja temast tõukuvad luuletused. Otsekui sissejuhatus ja väljajuhatus korruga. Siis tuleb neli tsükli, mille sisemine ehitus kordab suhteliselt hästi järelsõnas pakutud liikumist. Nad algavad pateetika või vähemalt tõsise luulega ja liiguvad paroodiasse, ironiasse, naeru jms.

Esimene on rahvusliku identiteedi ja rahvusliku võitluse luule. Need on luuletused emakeele, selle ilu ja kõla, aga tegelikult ennekõike eesti identiteedi kiituseks. Eestlase identiteedi põhi on teadupärast keel, täpsemalt uue aja ühiskirjakeel. Nii võiksime öelda, et need on luuletused eesti identiteedi ilust. Tüütavavõitu ja ennast kordav see luule natuke on. Huvitavaks läheb asi siis, kui sisse astub hoopis teistmoodi mõtleb Kaplinski, kelle maailma ei valitse teadlikult omaks võetud keeleline identiteet, vaid juhus („kord sattusin siia keelde”, lk 45). Nagu üksik metsalind kanasupi sees. Aga Kaplinski, nagu ka samas tsükli Ivar Ivask näitavad kätte teetsa, millest tasub mõelda. Mida luuletajad enda ja keele suhte kohta kuulutavad ja milline see suhe neis endis tegelikult on.

Siia sobib teinegi mõte, mis käib tegelikult raamatu kohta laiemalt. Kogu antoloogia kuulutab keele ilu, olgu otse või kaude. Samas, seal peaaegu puudub luule keele inetusest. Alguses jäi mulle see arusaamatuks, aga pikapeale mõistus selgines. Identiteedi ilu on ilus, identiteedi inetus on midagi, mis ei lähe mitte.

Aga üldiselt, mulle endale oleks selleks tsükliks piisanud Runneli geniaalsest värsipaarist „Isatul vaid ema keel. / Ema. Kauaks teda veel?” (lk 53).

Siia haakub järgmine tsükkel, luule eesti keelest ja teistest keeltest. Lingvistika terminites võiks see olla sotsiolingvistiline ja keelesotsiolingvistiline luule. Algul kadakasaksa keel ja keelevahetuse teema, emakeele mahasalgamine, siis keel paguluses ja koodivahetused. Keele elu ja keele surm. Sekka mõtted eesti keele prestiižist, milles kord valjult, kord varjajamisi kordub ikka sama arusaam: eesti keel on tõrjutud, aga ometi peaks tal olema koht teiste suurte hulgas.

Mind hakkas ühel hetkel häirima üks koostamisvõte. Mitu korda on sama luuletaja mitu teksti paigutatud järjest.

Järele mõeldes sain aru, et temaatilistes antoloogiates nii ei tehta, ikka tehakse „kirju rida”. Aga see tõdemus tegi järsku huvitavaks muu. Nimelt need korrad, kui sama luuletaja sama teemaga luuletused kõrvuti pandud ei olnud. Nagu tsükliis „Räägiksin kõik keeled” kaks Kalju Lepiku keelehävitamise luuletust, „Needmine” („Kui teie hävitate meie keele”, lk 75) ja „Jävla utlänning” („algpagulase murdes / oh ma bordsfan”, lk 79).

Järgmine tsükkel on murdeluule. Siin hakkas tee mu jaoks kõrvale kiskuma. Tõsi, mõnikord on neis luuletustes ka keelest juttu, aga üldiselt on see murde kui omaette luulekeele manifesteerimine lihtsalt selles keeles luuletamise kaudu. Ja sellega muidugi ka oma keelelise eridentiteedi manifestatsioon. Aga taas lõhub keegi vaasi ära. Siin Betti Alver oma tõdemusega suure tüli põhjusest: „Räägiti / eri murrakut” (lk 137). Keeleteadlane ütleks muidugi murret, aga see ei läheks luuletuses riimi. Aga asi pole selles. Asi on mõistmises. Murdest saab järsku midagi muud kui hõllanduslik ühendav kodukeel. Keegi kõneleb meiega keeles, mida me nagu mõistame ja samas nagu päris hästi ei mõista ka. Murdest saab keel mõistmise ja mittemõistmise piiril. Mille üle tasub mõelda, kui aega juhtub olema.

Siis tuleb eraldi tsükkel keeleteadlastest ja keelekorraldajatest, keele ajaloo ja sõnaraamatutest. Keeleteadlasena ütleks, noh, las ta siis olla. Tõsi, sellest tsüklist leidsin endale kõige huvitavama unustatud pala, Jaan Krossi täiesti postmodernistliku „Kümme ÕS-ilit õssitust” (lk 168–171). Ja teise, mind ikka ja jälle vaevava asja. Kui murdeidentiteedist on saanud terve tsükkel, siis argikeelt, slängi ja sellega seotud igapäevast keelelist identiteeti saame kopika eest. Täpsemalt, Wimbergi programmilise kuulutuse „päris” eesti keelest, maanteede eesti keelest (lk 164). Mis omakorda tuletas meelde sajandivanuse Majakovski, kes kutsus tegema tänavate kõnekeelest luulet. Ja

see pani mõtlema, tänavast ja uulitsast, rajast ja teest. Ja identiteedist kui teest ja teest kui identiteest. Just õigel hetkel, sest siia lõppes mu jaoks üks antoloogia ja algas uus.

Martin Ehala on öelnud, et identiteet on teatud pädevus, mille inimene omandab ja siis omab.¹ Kui ma sellest õigesti aru olen saanud, siis see on ühelt poolt välimus, identiteedi väline külg, aga teiselt poolt sisemus, teatud väärtushinnangud. Neid identiteete on inimesel muidugi mitu, kuid osa neist on olulisemad kui teised. Muuhulgas rahvus ja eestlaste puhul muidugi keel. Teadmine oma staatusest teistega võrreldes on alati osa identiteedist. Ja sellesse kuulub omakorda teadmine sellest, kas ja kuivõrd teised minu keelt ja keelelist identiteeti väärtuslikuks peavad. Selle raamatupoole keelest luuletamises on identiteedi ilu ja identiteedi ironiat. Aga kusagilt alt immitseb pidevalt välja valu selle üle, et tegelikult ei piisa vaid sellest, et ise oma keelt ja keelelist identiteeti omada ja kalliks pidada.

Kui raamatu esimene pool oli üsna selgelt ühiskonna ja sotsioloogia luule, siis teist poolt päris ühe sildi alla panna ei saa. Seda kannab pigem suund, teekond, mis algab ürgkeelest ja liigub üle kirjutamise, kõnelemise ja keelega mängimise lõpuks sõna ja luule kui puhta kunstini. Mille taga omakorda aimub (ainult aimub) kunagi ammu loodud eesti luuleilm, mille tipuks Betti Alveri ja tema teekaaslaste suur ja puhas luulekunst.

Antoloogia teise poole esimene tsükkel kannab pealkirja „Kõnele kivide keeles”, sisuks on aga lühidalt öeldes ürg ja alg. See on osalt liikumine algelementidest (Barbarus) keeleni, milles on tähistaja ja tähistatav (Kalju Kruusa). Osalt aga lausa kaplinskiilik tahtmine olla keegi väljaspool keelt. Olla lind, olla kala, kõnelda tigude keeles. Miskipärast jäid

¹ M. Ehala, Identiteedimärgid. Ühte-kuuluvuse anatoomia. Tallinn: Künnimees, 2018, lk 136 jm.

kõlama kivid, mitte muld, ja see oli mulle uus. Olgu pealegi, ikkagi eestlase element maa, mitte tuli, vesi või õhk. Ja õnneks mitte ka rändrahnud.

Selle järel tuleb kohe luule kirjast. Kirjaoskusest ja kirjutama õppimisest, kirjutamisest ja sõnaraamatutest, saadetud kirjadest ja lugemata kirjadest, tähtedest ja kirjavahe märkidest, morsest ja viipekeelest. Valdavalt igava võitu. Või ei osanud mina siit välja lugeda mingit kirjutamise kui tegevuse sügavamat mõtet eesti luuletaja peas, kuigi olemas see ju on (mõtlen väljaspool pead). Aga samas, just siia oli pandud Vihalemma kaks võluvaid kirjavahe märkilugu: minu suurlemmik Paul-Eeriku „Vihma maitsest” (lk 255) ja Kaur Riismaa „mittekirjutamine on see / kui vaatad tetrapakil on kiri piim / ja hakkad heldimusest nutma // kui täpne jumal milline täpsus” (lk 251). Just.

Siis järgneb luule kõnelemisest ja vaikimisest. Siin hakkas mu jaoks side keelega hapraks minema. Tihti on see luule, milles on vaid mainitud sõna või kõnelemist, mõnikord ka keele kõla (ilma isamaata). Aga üldiselt on see enamasti luule armastusest ja selle avaldamisest. Põnevaks läheb vaid seal, kus luuletaja räägib sellest, kuidas me oskame rääkida (Hasso Krull), kus tulevad mängu norskamise hääled (Kalju Kruusa) või pannakse kirja lingvisti pikalt mõtlemata panev tõdemus, et vaikus on tagavokaalne (Ene Mihkelson). (Mittemäletajale, eesti tagavokaalid on *a, o, õ* ja *u*. *A* on eesti keele kõige sagedasem vokaal kõigis allkeelis. Keskmise sagedusega *o* ja *u* suhted järgsilpides on teadupärast teema, mille ümber on luules palju kaid puruks pekstud. Ja *õ* on perelemmik, mis samas jagab eesti murded mitmesse ossa ja millest eesti keelt õppivad võõramaalased kõige parema meelega tõepoolest vaikiksidi.)

Siis tuleb keelemängu tsükkel, mille kohta ei tahaks midagi öelda. Neid tekste tuleb ise lugeda või vaadata. Vaid niipalju, et punnitatud on. Ma muidugi oleks oodanud ka teistmoodi mängu.

Seda, mis manifesteerib hääle abiga maailma, mis on sõnadega öeldamatu. Mis toob esile keele võimaluste võime tuse ning vead, mida luuletaja kasutab selleks, et leida teed uue keele poole.

Siis ilmub Sõna. Elu sõna, sõna kui looja, sõna, millest kõik algab... Siin võiks poet hakata mõtlema Sõnast kui jumala sõnumist. Aga eesti luuletaja ei mõtle sellest kuigi palju. Pigem sobib talle Juhan Saare laulurida „Ütled kurat ja sirguvad ölad / ja tuju on korruga hää” (lk 365). Nii jäi sõna siin minu jaoks ennekõike formaalseks märgiks, millest luuletaja saab kergesti peale hakata. On muidugi huvitav vaadata, kui erinevatesse suundadesse saab sellest lähtudes minna.

Ja lõpuks löövad read helisema. Sün nib luule luulest. Siin tuleb antoloogia taas lauliku juurde, kes tõuseb keele tiivul aina üles ja üles. See tsükkel viib raamatu saba kõrgele, pakkudes palju väga head ja kuulsat luulet. Aga keelega on see siiski vaid õrnalt ja servapidi kokku liimitud.

Velsker toob välja, et keelest kirjutati palju luulet XIX sajandil, siis teema taandus ja tõusis uuesti alates XX sajandi teisest poolest (lk 433–434). Nii on. Ma proovisin selle üle mõelda. Muidugi oli XIX sajandi teine pool aeg, mil keel oli kogu rahvusliku võitluse kese. Aga nagu ütlesin, see oli luule identiteedist. Keel oli vaid selle komponent, märk, kui soovite. XX sajandi alguseks, noorelaste, siurulaste ja avangardi ajaks oli eesti rahvuse ja keele dilemma lahendatud.

Samas, sajandi algus oli aeg, kus eesti kirjakeel muutus nii radikaalselt, et mõnikord paistavad keel 1890 ja keel 1930 täiesti erinevad asjad. Lisaks, Euroopa südames tõusis just sel ajal üles uus mõtlemine keelest. Keel oli sajandialguse avangardi teema number üks. Keelt ei mõistetud lihtsalt kui vahendit, vaid kui miskit, mis seostub sügavalt uue maailmaga, uute tunnetega, uute kiiruste ja rütmidega. Sel ajal lihtsalt pidi küsima, milline saab ja peab

olema lennukite, autode, telegraafide ja raadiote ajastu (luule)keel. Tegelikult mõtlesid ja kirjutasid tollased eesti luuletajad ja luulekriitikud keelest väga palju. Nii muutuvast kirjakeelest kui ka uut aega vahendavast uuest keelest. Tasub vaid lugeda Visnapuu, Semperi, Aaviku ja teiste esseid ja manifeste. Jah, nad ei kirjutanud luuletusi keelest, aga tegelikult ei kirjuta keelest ka suur osa neid luuletajaid, kes selles antoloogias sõna saavad. Samas on sajandialguse luules näha ja kuulda otsene kaja sellest võitlusest, kus erinevate identiteetide pörkes kõnelevad ka erinevad keeled. Olgu Aaviku keele teema või avangardi kasutatud lõunaesti morfoloogia, mis mängib kahe identiteedi keelelistel pii-ridel.

Mis aga juhtus 1960. aastatel? Velsker pakub, et keel muutus ja sundis sellega endast luuletama (lk 437). Ma ei usu seda. Lihtsalt mingit sajandi algusega võrreldavat murrangut eesti keeles tollal ei toimunud. Kui mitte pidada murranguks seda, et kümnendi lõpuks oli murdekeel igapäevaelu keelena sisuliselt kadunud. Aga see polnud murrang, vaid aeglase suretamise lõppvaatus. Asi võib muidugi olla tollal hoogu saanud keelearutlustes ja sõnaloomises ning tugevas tahtmises tõmmata selge piir stalinistliku keele ja iseenda (või vabaneva) keele vahele. Aga ma pakun siiski, et keskne tõuge tuleb maailma luule muutumisest ja selle uue maailma avanemisest eesti luuletajatele. Seega

taustaks on toleks ajaks tõusnud uus avangardi laine, milles väga keskseks teemaks sai keel. Olgu konkreetne luule, keeleluule, häälutused, uusdada, argikeele tulemine proosasse jne. Ja oluline on tohutult avardunud tõlkemaailm, mis sundis luuletajaid-tõlkijaid mõtlema hoopis teistest keelenähtustest kui eesti luules tavaks olnud.

Last but not least. Kas ma sain neid luuletusi lugedes teada midagi (eesti) keele kohta, mida ma varem ei teadnud? Ei saanud. Kas ma sain midagi teada (eesti) luule kohta? Sain. Et eesti luuletaja mõtleb ennekõike sõnadest, vähem lausetest, veel vähem grammatikast ja pragmaatikast. Et eesti luuletaja on keelest kirjutades ennekõike sotsio ja üsna harva midagi muud. Et tegelikult on suur osa luuletusi keelest ikka luuletused armastusest, identiteedist, jumalast, luuletajast. Keel tuleb vaid hetkeks, üksiku sõna või fraasina, mis muidugi näitab, et keel on alati enam kui keel, ta on alati ka midagi, mis pole keel. Et eesti keeleluule on ennekõike suhtumise ja tunnete luule ja luuletajate suhtumuslik palett on väga rikas. See algab ülistusest ja lõpeb ahastuse, nalja või sapiga. Aga eesti luuletaja on vaid harva sügavalt keelest mõtleja. Mis tundub iseendast imelik, sest keeles on meie identiteedi tüvi. Aga see vist ongi koera matmise paik. Liiga nähtav, liiga ilmne. Pole saladust, ei salapära.

TIIT HENNOSTE